

28 januari 2013 - gesproken (radio5) column - Martijntje Smits

Het script van de nieuwe Smart grids: een supermarkt of een burgerinitiatief?

Ik ga het vanavond, net als de koningin zo-even [*noot: koningin Beatrix had net die middag haar abdicatie aangekondigd*] met u hebben over een onderwerp van landsbelang, namelijk over smart grids; over de toekomst van onze energienetwerken. Onze nationale en Europese overheden vinden dat ze er moeten komen, deze smart grids. De oude energienetwerken zijn centraal georganiseerd en top-down, elektrische energie stroomt van grote producenten naar gebruikers. Wij, gebruikers, steken onze stekker in het stopcontact en hebben weinig idee van wat daarachter gebeurt, en we betalen onze, steeds hogere, energierekening.

En nu komt het 'Smart Grid' eraan en wordt het een stuk dynamischer. Met allerlei nieuwe ICT snufjes kan straks de productie van energie beter worden afgestemd op de vraag, zo luidt de belofte. Nu is dat vaak niet zo, en omdat we altijd willen kunnen vertrouwen op de beschikbaarheid van stroom, resulteert dat nu in een systematische overproductie, in meer aanbod dan vraag. Naast windturbines en zonnepanelen worden met smart grids ook andere accessoires geassocieerd: elektrische auto's voor de opslag, slimme apparaten zoals wasmachines die pas gaan draaien als de energieprijs laag is en het aanbod groot, slimme meters die uw meterstanden elke 15 minuten kunnen doorseinen aan uw netbeheerder.

Met smart grids zou je in theorie energie kunnen besparen, omdat er minder opgewekt hoeft te worden. Het wordt makkelijker om energie uit zon en wind in te voegen op het net. Dat is het idee. Maar niemand weet nog precies hoe het eruit moet zien, er zijn nog allerlei combinaties van techniek en organisatievormen mogelijk. Het doel is om een robuuster, milieuvriendelijker en goedkoper energienet te creëren. Hoe, dat is nog een avontuur.

Mijn stelling is dat we goed moeten gaan opletten: Ik denk dat we op een tweekop staan, en welke kant we gaan hangt af van hoe we ons als gebruikers gaan opstellen in de vernieuwing van de energievoorziening: als burgers of als consumenten. De burger: dat is, zoals ik die zou definiëren, een wezen dat geïnteresseerd is in de gemeenschap om hem of haar heen; een burger wil graag op de één of andere manier bijdragen aan een gemeenschappelijke zaak. De consument is een koper op een markt en is vooral gericht op zijn of haar privébelang en op een optimale prijs/kwaliteitverhouding. Een consument is vaak ook geïsoleerd van anderen, in tegenstelling tot de burger: hij werkt niet samen maar probeert zijn medeconsument te slim af te zijn – door slimmer te kopen. Zoals de burger verbonden is met de politieke arena, zo hoort de consument bij de markt.

We zijn in dit leven allemaal de ene keer meer burger en de andere keer meer consument. Er is vaak een spanning tussen die rollen, en die spanning wordt extra pijnlijk als het om nobele maatschappelijke doelen gaat zoals energiebesparing, rechtvaardige arbeidsomstandigheden of diervriendelijke productie. De consument in ons handelt zelden

zoals de burger in ons zou willen doen. Als consument zijn we moeilijk te mobiliseren voor hogere doelen. Alleen met een bombardement aan indringende, op ons gevoel voor walging inspelande acties willen we ons koopgedrag nog wel eens laten beïnvloeden door wat we als burgers politiek correct vinden. Denk aan de plofkip.

Hoe kan dit? Waarom, bijvoorbeeld, vergt het zoveel inspanning om ons geen plofkippen meer te laten kopen? Ik las laatst in een wetenschapskatern een verklaring voor deze prikkelende spanning: de werking van ons brein. In ons neurofiele tijdperk lijkt nu eenmaal bijna al ons gedrag terug te voeren tot ons brein; "Wij zijn ons brein". Terwijl we als burger nog een beetje kunnen nadenken, en een afweging kunnen maken tussen verschillende waarden en overwegingen voor we uiteindelijk kiezen, zijn we als consumenten in de supermarkt plots verblind door eurotekens; we zijn geconditioneerd tot het doen van routinematige, rechtlijnige calculaties die zoeken naar de beste deal, de laagste prijs, ook al hebben we net daarvoor (in onze burgerrol) nog aan onze vrienden uitgelegd hoe verwerpelijk de bio-industrie is. Aldus de breinonderzoekers.

Geeft de breinwetenschap hiermee een bevredigende verklaring voor deze hardnekkige neiging tot consumentengedrag? Determineert ons brein ons zo? Eén van mijn helden, de Amerikaanse techniek-filosoof Langdon Winner, legt het ietsje anders uit. We worden niet zozeer door ons brein geregeerd, maar juist door technieken om ons heen. Hij kwam met de notie dat "*Artifacts do have politics*". Winner bedoelt daarmee dat het niet alleen zo is dat wij aan technieken, of technische systemen onze wil opleggen zodat wij onze doelen bereiken, maar ook leggen zij hun wil op aan ons. De dingen en technische systemen hebben zelf ook een moraal of een politiek 'script' dat ons dingen laat doen. Een eenvoudig voorbeeld is de verkeersdrempel, die veilig rijgedrag afdwingt dat de meesten van ons wel onderschrijven maar vaak niet uit zichzelf doen; langzamer rijden in een woonstraat. Zo hebben ook consumenten bij het betreden van een supermarkt - ook een technisch systeem - veel van hun moraal al uitbesteed. Ik zou zeggen dat het *script* van de supermarkt luidt: wees een consument en doe de voordeligste deal! Het is ons moeilijk gemaakt om in een supermarkt als burger met een breed waardenpalet te handelen (zoals de verkeersdrempel het moeilijk maakt om hard te rijden).

Het overheersende model voor het regelen van menselijke verhoudingen in deze tijd is het model van de markt, en dit model en de taal daarvan is in allerlei sectoren doorgedrongen. Waren we vroeger bijvoorbeeld nog patiënten, nu zijn we klanten van een ziekenhuis. Producten worden gediversifieerd en we kopen waar we naar ons idee de beste deal kunnen doen. Dit is nu ook het idee op de geliberaliseerde energiemarkt, waar we keuze krijgen tussen allerlei producten en prijzen waar er vroeger maar één smaak was. Het idee is dat we ons als energiegebruikers meer als rationele consumenten gaan gedragen. Die consument moet daartoe overigens wel *gedisciplineerd* worden, en allereerst de slimme meter accepteren, wat bijvoorbeeld in de VS geen sinecure is gebleken.

Ons marktmodel werkt vaak niet erg bevorderlijk voor een matig gebruik van grondstoffen en energie, integendeel. Zelfs als we als 'duurzaam' aangeprijsde producten kopen, zoals spaarlampen, helpen die weinig om elektriciteit te besparen: we gaan overal spaarlampen bevestigen, in de tuintegeltjes, in het halletje, boven de garagepoort. (Dit wordt het 'rebound' effect genoemd.) Ook bij smart grids zijn er, ondanks de vrome beloften, weinig garanties dat er substantieel meer 'groene energie' opgewekt gaat worden.

Is er nog ontsnapping mogelijk uit dit dwingende patroon? Jazeker. Elke keer namelijk als er nieuwe (technische) systemen in de maak zijn, is er een kans een andere rol in te nemen als gebruiker, en een ander script in te bouwen als het ware. Als de tekenen kloppen, lonkt die kans nu bij de smart grids die in de maak zijn.

Het is een spannende tweesprong, want de gevestigde energieproducenten zijn op dit moment uit alle macht bezig om gevorderde *energieconsumenten* van ons te maken. Een belangrijk instrument daarbij is de *smart meter*, de slimme energiemeter.

Het idee van de smart meter zoals producenten daarover denken is dat je als gebruiker van energie een consument bent, eentje die dus gaat voor de beste, prijsbewuste deal. Met zo'n slimme meter ga je inkopen als het tarief laag is. *Geen cent teveel!* En al je dan zo dom bent om niet je slimme meter te gebruiken, misschien omdat je geen zin hebt om de gegevens over je gebruik uit te wisselen met een leverancier, ben je dief van je eigen portemonnee.

Maar ik zie nu een duidelijke tegentrend. Vanaf het jaar 2000 - en met een piek in het afgelopen jaar - schoten de energiecoöperaties uit de grond, opgericht door groepen burgers die niet afhankelijk willen zijn van grote producenten en hun aandeelhouders voor het leveren van elektriciteit. Veel van die coöperaties beogen 100% groene stroom te leveren en zelfvoorzienend te zijn.

De combinatie van technieken die zich aandient met smart grids dwingt beslist niet slechts tot de vorm die de grote, bestaande spelers in de energiemarkt nu lijken te kiezen – de vorm van de supermarkt. Het smart grid is (bijvoorbeeld als combi van lokale opwekking, desgewenst gecombineerd met 'smart meters' en opslagtechnieken) ook mogelijk in een ander organisatiemodel, waarin niet zozeer producenten en consumenten aan de knoppen draaien, maar actieve burgers die zelf hun energievoorziening regelen in een coöperatie, die als bijeffect hoogstwaarschijnlijk zelfs 'groener' produceert.

Voor consumenten is typisch dat de technieken die ze gebruiken een 'blackbox' zijn. Je snapt niet hoe het werkt (of hoe het gemaakt is), maar je drukt op een knop, en in ruil voor je geld komt er iets uit wat bijdraagt aan je comfort. In essentie blijf je wel dom, want het blijft ondoorzichtig op welke (verwerpelijke) wijzen je product tot stand kwam, en waarvoor je precies betaalt. Je bent afhankelijk van de grillen van de producent. In een coöperatie is dat anders: de deelnemers sturen op betaalbare en groene energie. In die decentrale initiatieven is het 'smart grid' niet langer een black box. 'Burgers' nemen zelf het initiatief en werken samen aan een betrouwbare energievoorziening.

Een mooi voorbeeld van zulk burgerschap in de praktijk komt van het Deense eiland Samsø. De bewoners van Samsø hebben binnen een paar jaar tijd hun eiland van een verarmd gebied, waaruit alle bedrijvigheid leek weg te trekken, een ondernemende regio gemaakt waar duurzame energie wordt opgewekt, onder andere dankzij investering in windmolens, die zij leveren aan andere delen van Denemarken. Het ging de eilandbewoners daarbij overigens eerder om onafhankelijkheid ten opzichte van grote bedrijven, dan om duurzaamheid. Schone energie is wel het bijeffect.

Het is dit komend voorjaar niet alleen tijd voor een nieuwe koning; het is tijd voor nieuwe initiatieven van burgers die het smart grid naar hun hand gaan zetten.